

Journal of Universal History Studies

Büyük Moğol Hanlarında Dinî Müsamaha (Cengiz, Ögedey, Göyük ve Möngke Dönemi)¹

Religious Attitude of the Great Mongol Khans (Chinggis, Ögödei Güyüg and Möngke Period)

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 03.08.2024 / 30.11.2024

pp. 143-162

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Kurban Durmuşoğlu

Bayburt University, Department of History, Assist. Prof. Dr., Bayburt, Türkiye

Email: kdurmusoglu@bayburt.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-5847-1209

Cite: Durmuşoğlu, K. (2024). Büyük Moğol Hanlarında Dinî Müsamaha (Cengiz, Ögedey, Göyük ve Möngke Dönemi). *Journal of Universal History Studies*, 7(2), 143-162. <https://doi.org/10.38000/juhis.1527434>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Büyük Moğol hanları, Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve genişlemesinde önemli rol oynamış liderlerdir. Bu liderler kuruluştan itibaren imparatorluğun bünyesindeki dinî unsurları bir arada tutmaya çalışmıştır. Elbette bunun gerçekleştirilmesinde Moğol hanlarının tutumlarının yanı sıra dönemin siyasî koşullarının da etkisi büyüktür. Moğol liderleri kuruluştan itibaren dönemin siyasî havasına göre şekil almış ve dinî uygulamalarını da bu çerçevede şekillendirmiştir. Bu durum Moğollar döneminde dinî durumun oldukça karmaşık olmasına ve tarihsel süreçte değişiklik göstermesine sebep olmuştur. Moğolların ilk dönemlerinde şamanist inançlar yaygın olsa da Moğol sınırlarını genişlettikçe, istilâ ettikleri topraklardaki dinlere de müsamaha göstermiş ve bu dinlerin bazı unsurlarını kabul etmiştir. Moğolların geniş coğrafyası ve farklı kültürleri bünyesinde barındırması nedeniyle İslâmiyet, Budizm, Hristiyanlık gibi birçok din yaygınlaşmış ve Moğollar genellikle bu dinlere müdahale etmemiş, hatta bazen onları himaye etmiştir. Moğollar, kurucuları Cengiz Han'dan beri dinî müsamahayı teşvik etmiş ve farklı inançlara saygı göstermiştir. Cengiz Han, farklı dinlerden insanları yönetiminde danışman olarak bulundurmuş ve onların dinî uygulamalarını serbestçe uygulamalarına izin vermiştir. Bu durum Cengiz Han'ın halefleri döneminde İslâmiyet, Budizm, Hristiyanlık ve diğer inançların da müsamahayla karşılanmasına yol açmıştır. Bu politika, Moğol İmparatorluğu içindeki farklı halklar arasında ticaret ve etkileşimi kolaylaştırmış, aynı zamanda yönetimleri altındaki çeşitli etnik ve dinî grupların sadakatini kazanmada etkin bir rol oynamıştır. Böylece farklı dinlerden insanların da imparatorluk içerisinde önemli mevkilere yükselmesine olanak tanınmıştır. Ancak bu müsamaha politikası her dönemde ve her yerde aynı düzeyde olmamış, bazı Moğol hanları daha baskıcı olabilmıştır. Ayrıca Moğol hanları döneminde dinî tutumlar genellikle siyasî ve stratejik amaçlara bağlı olarak farklılık göstermiştir. Dolayısıyla Moğol hanlarının dinî tutumları zamanla değişiklik göstermiş olduğundan, genel bir dinî tutumdan bahsetmek zor olabilir. Bu çalışmada, Cengiz Han'dan Möngke'ye kadar olan dönemde Moğol hanlarının dinî tutumları incelemekte ve Moğol hanlarının hangi dinlerle nasıl bir ilişki içerisinde olduğu hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Cengiz Han, Ögedey, Göyük, Möngke, Dinî Müsamaha.

Abstract

The Great Mongol Khans were leaders who played an essential role in establishing and expanding the Mongol Empire. These leaders tried to keep the religious elements within the empire together since its establishment. Of course, in addition to the Mongol Khans' attitudes, the period's political conditions also greatly affected this. The Mongol Khans also took shape according to the political atmosphere of the period from the establishment and shaped their religious practices within this framework. Religious life during the Mongol Khan period presented a very colourful appearance. This situation caused the religious situation during the Mongol period to be quite complex and to change in the historical process. Although shamanist beliefs were widespread in the early Mongol periods, as the Mongols expanded their borders, they also tolerated the religions in the lands they "conquered" and accepted some elements of these religions. Due to the Mongols' vast geography and the fact that they included different cultures, many religions, such as Islam, Buddhism, and Christianity, became widespread, and the Mongol Khans generally did not interfere with these religions and sometimes even protected them. The Mongols have encouraged religious tolerance and respected different beliefs since their founder, Chinggis Khan. Chinggis Khan had people of different religions as advisors in his administration, allowing them to practice their religion freely. This led to tolerance of Islam, Buddhism, Christianity, and other beliefs during the reign of Chinggis Khan's successors. This policy facilitated trade and interaction between different peoples within the Mongol Empire and played an active role in gaining the loyalty of various ethnic and religious groups under their rule. Thus, people of other religions could rise to important positions within the empire. However, this tolerance policy differed in every period and place, and some Mongol khans could be more oppressive. In addition, religious attitudes during the Mongol khan period varied depending on political and strategic goals. Therefore, since the religious attitudes of the Mongol khans changed over time, it may not be easy to talk about a general religious attitude. In this study, the religious attitudes of the Mongolian Khans in the period from Chinggis Khan to Möngke are examined, and information is given about which religions the Mongolian Khans had and what kind of relationship they had.

Keywords: Mongols, Chinggis Khan, Ögödei, Güyüg, Möngke, Religious Attitude.

Extended Abstract

Great Mongol khans were leaders who played an essential role in establishing and expanding the Mongol Empire. These leaders tried to keep the religious elements within the empire together since its establishment. Of course, the political conditions of the period, as well as the attitudes of the Mongol khans, had a significant impact on the realization of this. Mongolian khans have also taken shape according to the political atmosphere of the period since their establishment and shaped their religious practices within this framework. Spiritual life was quite colourful during the period of the Mongol Khans. This caused the religious situation to be quite complex during the Mongol khans period and to change throughout history. Shamanistic beliefs were common in the early Mongol period. However, as the Mongols expanded the borders of their empire, they also showed tolerance to the religions in the lands they "conquered" and accepted some elements of these religions. Due to the vast geography of the Mongol Empire and its inclusion of different cultures, many religions, such as Islam, Buddhism, and Christianity, became widespread. The Mongol khans generally did not interfere with these religions, sometimes even protecting them. Chinggis Khan, the founder of the Mongol Empire, also encouraged religious tolerance and respected different beliefs. Chinggis Khan had people from other religions as advisors in his administration and allowed them to practice their religion freely. This situation led to the tolerance of Islam, Buddhism, Christianity, and other beliefs during the period of Chinggis Khan's successors. This tolerant policy facilitated trade and interaction between different peoples within the Mongol Empire and played an active role in gaining the loyalty of the various ethnic and religious groups under their rule. Thus, people from different religions were allowed to rise to important positions within the empire. However, this tolerance policy differed in every period and everywhere, and some Mongol khans could be more oppressive. In addition, during the period of the Mongol khans, religious attitudes generally differed depending on political and strategic purposes. Therefore, since the religious attitudes of Mongol khans have changed over time, it may not be easy to talk about a general religious attitude.

Mongolians were interested in many religions as well as the Shamanist tradition. The Mongol khans' religious attitudes reflect the Mongol Empire's diversity, which spread over a wide geographical area and incorporated many different cultures. Tolerance is a distinctive feature of the khans' approach to religious matters. Chinggis Khan supported free spiritual practice and separated state affairs from religious authorities. Their sons and grandchildren continued this tradition; some even saw themselves closer to Buddhism, Shamanism, or Islam. Throughout their reign, Mongol khans generally exemplified mutual respect between religions, and this attitude allowed the development of peace and trade between different religious groups. However, the spiritual approaches of the khans, on the one hand, functioned as a part of strategic and political alliances and, on the other hand, became a way for them to express their individual beliefs and spiritual quests. Therefore, the religious attitudes of the Mongol khans contributed to creating a long-term atmosphere of stability and tolerance within the vast empire they ruled.

When evaluating the religious attitudes of the Mongol khans, it is essential to emphasize that they used religious tolerance to consolidate the empire's political and social structure. In general, it would be an incomplete analysis to see this spiritual openness of the Khans as just a strategic manoeuvre because this

approach also reflects their cosmopolitan worldview and the value they place on the interaction between different cultures. As a result, the religious attitudes of the Mongol khans facilitated harmony between the various peoples and cultures within their empires. They enabled them to use cultural diversity as a source of strength during the expansion and rule of their empires. This attitude is also crucial as an indicator of the richness of the religious and cultural heritage of the Mongol Empire. In this study, the religious attitudes of the Mongolian Khans in the period from Chinggis Khan to Mönke are examined, and information is given about which religions the Mongolian Khans had and what kind of relationship they had.

Giriş

Moğolların dinî inanç ve ritüelleri büyük ölçüde şaman ayinleri² ve Gök Tanrı inancı etrafında şekillenmiş olmakla birlikte³ güneş, ay, ateş, su ve toprak gibi doğal unsurlara da kutsiyet attıkları bilinmektedir⁴. Özellikle Oyrat ve Merkit gibi boylar arasında yaygın olan şamanlar, genellikle yönetici konumunda bulunmuş ve “*beki/begi*”⁵ olarak adlandırılmıştır (Grousset, 2017, s. 223; Ratchnevsky, 1992, s. 96). Bu şamanlar, Cengiz Han’a boylar arası mücadelelerde önemli destek sağlamıştır (Akkuş, 2020, s. 41). Her ne kadar Cengiz Han’ın Şamanizmle olan ilişkisi tartışmalı olsa da şaman geleneğinin ona olan etkisi kuvvetle muhtemeldir. Bu etki, Cengiz Han’ın atalarının geleneklerini sürdürmesi ve Moğol Devleti’ni kurma sürecinde şamanların desteğini alarak han seçilmesi ile ilişkilendirilmektedir⁶.

Cengiz Han ve haleflerinin saraylarında geniş bir şaman kadrosu bulundurmaları dikkat çekici bir unsurdur (Atwood, 2004, s. 243). Bu bağlamda, Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’ın “*beki*” olarak adlandırılan şamanlarla olan ilişkisine değinilmektedir. Şamanların, Cengiz’in han olmadan önceki hayatında önemli yer ettikleri muhakkaktır, zira Cengiz’in “*seni han yapacağız*” diyen bu şamanlara karşı kayıtsız kalacağı düşünülmemelidir⁷. Ancak, Cengiz Han’ın şamanlarla ilişkisini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdiği görülmektedir. Şamanların söylemlerine değer vermiş olmakla birlikte, onların kendisi ve Moğollar üzerinde güç kazanmasına izin vermemiştir. Cengiz Han’ın bir süre sonra şamanlarla arasına mesafe koyması⁸, hayatında etkili olan ve Teb Tengri olarak bilinen ünlü Şaman Kökücü’nün⁹ öldürülmesine engel olmaması da (Kaya, 2022, s. 305) bu bağlamda değerlendirilmelidir¹⁰.

Cengiz Han’ın iktidarını ilahî bir temele oturtmak adına, iktidarına ilahî bir dayanak araması hususu önemlidir. Moğolların Gizli Tarihi’nde (2016, s. 55-56) anlatılan Korçî’nin gördüğü rüya, Cüveynî (1329/1951, I, s. 28) ve Abû’l-Farac (1999, II, s. 477-478)’daki Şaman Kökücü tarafından dünyanın yönetiminin Cengiz’e verildiği anlatısı¹¹ ve temelde bu kaynaklarla uyuşmasa da Cengiz Han’ın iktidarını ilahlaştırma adına Korykoslu Hayton (2015, s. 73)’un anlatısı hep aynı amaca hizmet etmektedir. Bu rüyalardan hareketle

² Şaman ayinleri için bk. (İnan, 2017, s. 89-108).

³ (İnan, 2017, s. 9-10; Morgan, 2007, s. 37).

⁴ “Özellikle sabah kahvaltısında önce yiyecek ve içeceklerinden onlara sunarlar. Tanrıya tapınma hususunda belirli kuralları olmadığı için (kesin dinî kuralları yoktur) bizim bildiğimiz kadarıyla, şimdîye kadar hiçbir kimseye kendi dinini ve inancını inkâr etmeye zorlamamışlardır.” bk. (Carpini, 2018, s. 51; Johannes, 2022, s. 15-16) Yine bu konuda bk. (Meng-Ta Pei Lu, 2012, s. 85).

⁵ “*Beki*” ünvanı, Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’ın 1206 kurultayından sonra yanındakilere çeşitli görevlendirmeler yaptığı sırada karşımıza çıkmaktadır. Burada Ba’arinlerden Usun’u *bekilerin* başı olarak atadığı görülmektedir. bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 146). Bu ünvanı çeşitli Moğol boylarında özellikle büyük çocuklar taşımışlardır. Şamanlık bakımından başrahip statüsünde olduğu söylenebilir. bk. (Vladimirtsov, 1995, s. 79-80). “*Beki*” ünvanının Moğol tarihi açısından bir incelemesi için bk. (Erdoğan, 2019, s. 255-273). Ayrıca Cengiz Han’ın kızlarına da “*Begi*” dendiği bilinmektedir. Bu konudaki ayrıntılar için bk. (Kaya, 2021, s. 189-199).

⁶ Roux, Cengiz Han’ın hiçbir zaman şaman olmadığını, onun şaman olarak görülmesinin sebebini Cüzcâni’nin anlattıklarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. bk. (Roux, 2001, s. 64). Roux’un aksine Spuler ise Cengiz şamanlığı konusunun tartışılmayacağını ifade etmektedir. bk. (Spuler, 2011, s. 199). Yine Khazanov’da Moğol hanlarının ilk dördünün Pagan olarak kaldığını öne sürmektedir. bk. (Khazanov, 1993, s. 468).

⁷ “*Altan, Kuçar ve Saça-beki kendi aralarında konuştuğuktan sonra Temucin’e şunları söylediler: ‘Biz seni Han yapmak istiyoruz’*”. bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 57). Moğollar önemli durumlarda şamanlarla yakın ilişki içerisinde olmuştur. Yeni doğan çocuğun geleceğini önceden haber vermesi için hastalık durumunda hastayı iyileştirmek için, yine doğa olaylarını yatıştırmada ve askeri başarıların kazanılması ve benzeri durumlarda şaman kehanetlerine önem vermişlerdir. bk. (Ratchnevsky, 1992, s. 96).

⁸ Mesela Cengiz Han’ın Saça-beki ile olan mücadelesi için bk. (Ratchnevsky, 1992, s. 54-57).

⁹ Şaman Kökücü, Çaraku ailesine mensup Mönglik’in oğludur. Kökücü bilinmeyen konular ve ileride gerçekleşecek olaylarla ilgili olarak bilgi veren ve zaman zaman Tanrı ile konuştuğunu iddia eden bir şaman’dır. bk. (Roux, 2011, s. 75).

¹⁰ Cengiz’in, ailesinin arasına itilaf sokan şaman Kökücü ile arasının açılması ve onun öldürülmesine giden sürecin ayrıntıları için bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 163-166).

¹¹ Bu dinî söylem Mîrhând tarafından da tekrar edilmiştir. bk. (Mîrhând, 1380/2002, VIII, s. 3795).

şamanların burada Tanrı ile Cengiz Han arasında bir aracı rolü oynadığı ifade edilebilir. Aslında şamanların bu dinî söylemi 1206 kurultayının da temelini oluşturmaktadır. Yani Timuçin'i Cengiz Han yapan, şamanların bu dinî söylemleri olacaktır. Cengiz Han'ın Tanrı tarafından seçildiği kehaneti kendisinin tahta giden yoldaki en büyük destekçisidir. Öte yandan Cengiz Han'ın da siyasi meşruiyet elde etme adına bu dinî söylemi benimsemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Esasında Ratchnevsky (1992, s. 198) 'nin de işaret ettiği gibi Cengiz Han bozkırda üstünlüğü ele geçirebilmek için şamanları kullanmıştır. Benzer bir durumu Batı seferinde Çinli Taoist keşiş Ch'ang Ch'un¹² aracılığıyla yerel halk üzerinde denemiştir (Haining, 1986, s. 26). Aslında bu durumu tersten okuduğumuzda da din adamları Moğolların desteğini kazanmadıkça Moğol coğrafyasında var olamayacaklarının farkındaydı. Bu yüzden Asya'da yükselen bu gücü yani Cengiz Han'ı desteklemekten başka çıkar bir yol bulamamış olmalıydılar (Jagchid, 1979, s. 7).

Moğolların din ve adetlerine dair önemli kaynaklardan olan Plano Carpini ve Rubruklu Willem'in seyahat notları, Moğolların inançları ile ilgili son derece önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu iki seyyah göçebe bir geleneğe bağlı olarak Asya bozkırlarında yaşayan Moğolların tıpkı eski Türkler gibi tek bir Tanrı'ya (Tengri-Tenggeri) inandıklarını ifade etmektedir¹³. Tanrı'nın Türkleri koruması, onları başka milletlerden üstün tutması ve yöneticilerinin gücünü Tanrı'dan alması inancı Türklerde milliyet ve cihan nizamı şuurunu doğurmuştur. Bu anlayışın Hunlarda, Göktürklerde ve bunlarla aynı coğrafyayı paylaşan Moğollarda da görülmesi veya Moğollar tarafından benimsenmesi kaçınılmaz bir vakıdır¹⁴. Aynı zamanda yeryüzü hâkimiyetinin Tanrı tarafından Cengiz Han ve onun nesline verildiğine inanan Moğollar (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 163; Quentin, 2006, s. 91) bu ilahî dayanağı göstermek için mühürlerinde "*Mengü Tengri-yin küçündür*" (ebedi Tanrı'nın gücüyle) formülünü kullanmıştır¹⁵. Yani han Tanrı'nın dünyadaki mutlak düzenleyicisidir (Bira, 2003, s. 109). Dolayısıyla gökte bir Tanrı var ise yeryüzünde de onu temsilen bir hükümdar olmalıydı. Bu noktada Khazanov (1993, s. 464-466), Müslümanların Allah'ın kelamını yüceltmek için İslâm sancağı altında inanç kardeşliği duygusunu ön plana çıkardığını ifade ederken Cengiz Han'ın bütün dinlere karşı kayıtsız olduğunu ve herhangi bir evrensel çağrıda bulunmayarak tamamen kendi karizmatik kişiliğinin etkisiyle "*yer ve göğün birlikteliği*" üzerinden halkı etkilemeye çalıştığını aktarmaktadır. Bundan dolayı Cengiz Han'ın sadece siyasi değil aynı zamanda dinî anlamda da bir yenilikçi olduğunun altını çizirken tek Tanrı anlayışının kendisine ve haleflerine siyasi başarılar sağladığını da ayrıca vurgulamaktadır. "*Yer ve göğün birlikteliği*" anlayışı Cengiz Han'dan sonra da halefleri tarafından önemli yazışmaların çoğu için standart bir giriş olarak kullanılmıştır (Bira, 2003, s. 110). Bu girişin Ögedey'in Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâüddîn Keykubâd'a yazdığı yarlıgda (İbn Bibi, 2014, II, s. 439), Göyük'ün 1246 yılında Papa IV. Innocentius'a gönderdiği Farsça

¹² Taoist keşiş Ch'ang Ch'un 1221-1224 yılları arasında Cengiz Han ile birlikte Türkistan coğrafyasını dolaşmış ve bu seyahate dair notlar tutmuştur. Keşişin seyahat notları için bk. (Ch'ang Ch'un, 2019). Yine bu keşişin Cengiz Han ile ilişkisinin ayrıntılı bir incelemesi için bk. (Yao, 1986, s. 201-219).

¹³ Dönemin batılı seyyahları, Moğolların tek tanrı inancıyla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadırlar. Carpini Moğolların, "*görünen ve görünmeyen bir dünyayı yaratan bir Tanrı'nın varlığına, ayrıca bu dünyadaki her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanırlar*" demektedir. bk. (Carpini, 2018, s. 47-48; Johannes, 2022, s. 14). Bu konuda Rubruk, Möngke Han'ın kendisine inancı açıklarken şunları söylediğini aktarır: "*Biz Moğollar, tek bir Tanrı olduğuna, onun aracılığıyla hayata kavuşup, onun aracılığıyla öldüğümüze inanırız ve kalplerimizi ona yöneliriz*". bk. (Ruysbroeckli, 2010, s. 246). Yine bir başka batılı seyyah Ricoldus'ta "*... dünyadaki tüm şeyler üzerinde hâkimiyet sahibi bir Tanrı'ya inanırlar*". bk. (Ricoldus, 2018, s. 45). Moğollardaki tek tanrı inancına dair batılı seyyahların eserlerinin yanı sıra Ermeni, Süryani, Çin ve Gürcü kaynakları da benzer bilgiler aktarmaktadır. bk. (Grigor, 2017, s. 19; Abû'l-Farac, 1999, II, s. 480; Meng-Ta Pei Lu, 2012, s. 85; Kartlis Tskhovreba, 2014, s. 319).

¹⁴ Eski Türkler çok geniş sahalara yayılarak hudut bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin tesirlerine maruz kalmakla beraber, XI. yüzyılda İslâmiyet umumî ve millî bir din hâline gelinceye kadar Şamanizm göçebe kitleler arasında hâkim olmuştur. Türklerin eski dinleriyle ilgili bk. (Turan, 2013, s. 66-71; Kafesoğlu, 2014, s. 285-303).

¹⁵ "*Mengü Tanrının verdiği güçle bütün ulusu iradem altında toplarken...*" bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 135-136; Kartlis Tskhovreba, 2014, s. 319; Roux, 2011, s. 120-126).

mektupta (Grousset, 2017, s. 248; Cengiz Han ve Mirasçıları, 2006, s. 306; Özgüdenli, 2018, s. 77) ve yine Möngke'nin 1254 yılında Fransa kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektupta (Ruysbroeckli, 2010, s. 258) kullanıldığı görülmektedir.

Moğolların dünya hâkimiyeti arzuları, onların siyasî hedeflerinin temelini oluşturan bir faktördür. Bu durumu anlamak için, Cengiz Han'ın Moğolların Gizli Tarihi (2016, s. 136)'nde geçen "*keçe çadırda yaşayan insanlar*" ifadesini dikkate almak gerekmektedir. Keçe, bozkır kültüründe sadece bir malzeme olmanın ötesinde, Moğolların siyasal yaşamında sembolik bir anlam taşır. Bu bağlamda, Moğolların Gizli Tarihi'ndeki dünya hâkimiyeti vurgusu, daha derin bir anlam kazanır (Allsen, 1997, s. 51). Cengiz Han'ın dünya hâkimiyeti ideali, onun mirasçıları tarafından da devam ettirilmiştir. Örneğin, Carpini, Göyük Han'ın tahta çıkışı esnasında, keçe sembolizmi üzerinden Moğolların hâkimiyet anlayışını vurgulamıştır¹⁶. Ayrıca Barthold, Uzak Doğu ve Ön Asya'nın, ilk ve son defa, tek bir soyun egemenliği altında birleştiğini ifade etmiştir (Barthold, 2006, s. 21). Aslında, bu boylar üstü birlik anlayışı yalnızca Moğollarla sınırlı değildir; Asya'da benzer bir birleşim anlayışı, Büyük Hun hükümdarı Mete Han döneminde de gözlemlenmiştir. Mete Han, "*yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile hâlinde birleştiler*"¹⁷ diyerek, bu birliğin önemine işaret etmiştir.

1. Cengiz Han: Müsamaha Politikası

Cengiz Han'ın, Türk ve Moğol boylarını tek bir çatı altında birleştirerek Büyük Moğol Devleti'ni kurması, Asya bozkırlarında dikkate değer bir dinî çeşitliliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Moğol ve Türk boyları arasında mensupları bulunan Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Taoizm ve İslâmiyet gibi dinler, doğal olarak Moğollar arasında da görülmeye başlanmıştır (Safâ, 1369/1991, III/I, s. 105). Esasında Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuş olan bu devletin, farklı dinlerle karşılaşması ve etkileşimde bulunması beklenen bir durumdur. Bununla birlikte, bu çeşitlilik, Moğolların Tanrı'nın teklifi konusundaki inançlarını sorgulamalarına yol açmıştır (Hartog, 2003, s. 17). Bu durum, Moğol hanlarının dinî tutum ve uygulamalarındaki farklılıkları kaçınılmaz hâle getirmiştir.

Khazanov (1993, s. 467) 'un tespitine göre, Moğollar, her dinin Tanrı'ya ulaşmak için farklı bir yol sunduğuna inanmış ve bu inanç, dinlere karşı tutumlarını şekillendirmelerinde etkili olmuştur. Öte yandan, Jagchid (1979, s. 8), Moğolların farklı dinlere ilgi göstermesini, devlet olarak büyümeleriyle ilişkilendirmiştir. Ona göre, Moğollar, derin felsefi öğretileri ve ritüelleri kendi geleneksel inanç sistemleriyle anlamakta zorlanmış ve yeni statülerine uygun dinî sistemlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu bağlamda, Moğol yönetici sınıfının çeşitli dinleri benimsemesinin temel nedeninin, yeni toplumsal ve siyasal konumlarının gereklilikleriyle uyumlu bir inanç arayışı olduğu belirtilmektedir.

Cengiz Han'ı dinsiz olarak nitelendiren yaklaşımlar, aynı zamanda onun Budist, Hristiyan, Taoist ve Müslüman din adamlarına eşit mesafede olduğunu vurgulamaktadır. Cengiz Han'ın hangi dinden olursa olsun din adamlarına karşı olan müsamahası kendince Tanrı'ya karşı bir görevdi (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 18; Mîrhând, 1380/2002, VIII, s. 3813; Atwood, 2004, s. 242). Cengiz'in temelde şamanist idi (Bausani, 1968, V,

¹⁶ Carpini, Göyük Han'ı keçeden bir örtü üzerine oturarak, "*Göğe bak ve Tanrı'yı tanı, yere bak ve üzerinde oturduğun bu keçe örtüyü gör, eğer ülkeni iyi yönetir, cömert davranır, iyilik yapar adaleti kendine yön verecek bir rehber edindir, beylere ve kumandanlara hükmeder ve herkese mevkiine göre hürmet gösterirsen hükümdarlığın parlak olacaktır. Bütün dünya önünde diz çökecek ve Tanrı da yüreğin ne isterse sana verecektir, fakat eğer söylenenlerin aksine davranırsan sonun kötü olur; herkesin nefretini kazanır ve o kadar yoksul düşersin ki, şimdi üzerinde oturduğun keçeğe bile sahip olamazsın.*" bk. (Carpini, 2018, s. 147).

¹⁷ Mete Han batıda eli ok yay tutan kavimleri idaresine alarak bir "*Hun milleti*" yapmıştı. bk. (Ögel, 2015, I, 307, s. 310).

s. 540) ve bunun gereği olarak farklı inançlara karşı hoşgörülü olmalıydı (Ratchnevsky, 1992, s. 197)¹⁸. Benzer şekilde Earthy (1955, s. 228-232), Cengiz Han'ı Şamanizm tarafından desteklenen bir Deist olarak değerlendirmektedir.

Cengiz Han'ın farklı dinlere karşı hoşgörülü tutumunun Şamanizmin doğasından mı kaynaklandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu yaklaşım din adamlarını vergiden muaf tutmuş ve “*Cengiz Yasası*”¹⁹ ile hukuki bir çerçeveye kavuşturulmuştur (Abû'l-Farac, 1999, II, s. 554; Alinge, 1944, s. 55)²⁰. Burada, bireylerin inançları ile içinde buldukları toplumsal ve siyasal koşullar arasındaki ilişkiye dikkat çekmek gerekir. Cengiz Han'ın hoşgörü politikasının en önemli etkilerinden biri, göçebe bir toplum olan Moğolların dinî uyum politikasıyla bağlantılıdır. Fetihlerin devam ettiği bir dönemde, bu politika Cengiz Han'ın yönetim işlerini kolaylaştıran bir araç olarak işlev görmüştür²¹. Bu noktada Rachewiltz de (1966, s. 133) Cengiz Han'ın farklı dinlere yönelik tutumunun öncelikle siyasî bir amaca hizmet ettiğini savunmaktadır. Budistlere ve ardından Taoistlere sağlanan ayrıcalıklar, Cengiz Han'ın fetih stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Cengiz Han'ın farklı dinlere karşı müsamahası, bu dinleri benimsediği anlamına gelmemelidir (Ratchnevsky, 1992, s. 197)²². Ancak, bu hoşgörüsü yalnızca dinî bir tutumun tezahürü değil, aynı zamanda siyasî amaçlara hizmet eden bir strateji olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, Jackson (2022, s. 455)'da Moğolların bütün dinleri himaye etmesini, idarî teşkilatta farklı dinî zümrelere mensup insanların olmasına bağlamaktadır. Örneğin, Çinli Budist Yeh-lü Ch'u-ts'ai ve Liu Ping-Chung, Moğol idaresinde önemli görevler üstlenmiştir (Morgan, 2007, s. 109)²³. Çinli Budistlerin yanı sıra, Cengiz Han'ın Müslümanlarla kurduğu yakın ilişkiler de dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda Moğolların Türk sülfi aracılığıyla Müslüman olduğu öne sürülmektedir. Ancak, Moğolların Müslümanlaşma süreci doğrudan Cengiz Han ve onun halefleri döneminde değil, Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay gibi Moğollara bağlı şube devletlerde belirgin hâle gelmiştir²⁴. Bu süreç hakkında bilgi veren Menâkıb-nâme türü eserler, Moğollar ile popüler sülfi şeyhleri arasındaki ilişkilere ışık tutmaktadır. Özellikle Menâkıb el-Kudsiyye, Cengiz Han'ın Şeyh Alay isimli bir Türk dervişiyile ilişkisine dair dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Eserde, Şeyh Alay'ın, başta Cengiz Han olmak üzere Türk ve Hitay memleketlerinde İslâmiyet'in yayılmasında önemli bir rol oynadığı, Cengiz Han'ın ise bu dervişten derinden etkilendiği ve onun ismini sıkça andığı ifade edilmektedir. Moğolların İslâmiyet'i benimsemesinde etkili olan bir diğer Türk sülfi şeyhi ise Sarimeddin Saruca'dır (Elvan Çelebi, 2017, s. 445, 448; Ocak, 1981, s. 40; Uyar, 2012, s. 9; Uyar, 2015, s. 215).

Türkistan kökenli Müslüman tacirler, ticaret faaliyetleri dolayısıyla seyahat ettikleri sırada Balcuna Gölü'nde²⁵ Cengiz Han ile tanışmış ve onun hizmetine girmiştir²⁶. Bu tacirlerden ilk tanınanlar, kürk ticaretiyle

¹⁸ Yine bu hususta bk. (Cahen, 1969, s. 716).

¹⁹ Cengiz Han, 1206 kurultayından sonra idarî, hukukî ve askerî yapıyı düzenleyen yasalar koymuştur. Bu yasalarla ilgili daha fazla bilgi için bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 133-136; Vernadsky, 1944, s. 107-132; Alinge, 1944). Cengiz Yasası'nın, Moğol imparatorluğunda olduğu gibi İlhanlılarda da nasıl uygulandığına dair bk. (Morgan, 2010, s. 198-211).

²⁰ Spuler, hahamların vergi muafiyetine dâhil edilmediğini aktarmaktadır. bk. (Spuler, 2011, s. 222).

²¹ Dünya dinlerinin göçebe toplumlar arasında nasıl yayıldığına ilişkin çalışmada bk. (Khazanov, 1994, s. 11-33).

²² Cengiz'in bütün dinlere karşı hoşgörülü olmasına rağmen hiçbirisine itibar etmemesini Spuler, onun şaman olmasına bağlamaktadır. bk. (Spuler, 2011, s. 220).

²³ Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin Moğollardaki devlet idarî anlayışı ve uygulamalarının incelendiği çalışma için bk. (Kushenova, 2007, s. 231-242). Yine Çinli Liu Ping-Chung'un faaliyetlerinin incelendiği çalışma için bk. (Chan, 1967, s. 98-146).

²⁴ Moğolların Müslümanlaşmasıyla ilgili ayrıntılar için bk. (Ötemiş Hacı, 2018, s. 14-16; Uyar, 2021, s. 134-144).

²⁵ Balcuna Gölü, 51° K enlemi ve 113° ile 114° D boylamları arasında Buryat-Moğol Özerk Cumhuriyeti'nin Aginskoye kasabasının 50 mil batısındadır (Poppe, 1956, s. 40).

²⁶ Cengiz Han'ın Balcuna Gölü'ne ne için geldiği ve yanındakilerle birlikte orada yaşadıklarının ayrıntılı bir incelemesi için bk. (Cleaves, 1955, s. 357-421).

uğraşan Sartak Hasan/Asan ve Balcuna Gölü'nde bulunan ancak orada ne amaçla bulunduğu ve hangi işle meşgul olduğu bilinmeyen Cafer Hoca'dır (May, 2021, s. 82-84)²⁷. Cafer Hoca'nın Balcuna'daki varlığına dair detaylar belirsiz olsa da 1214 veya 1215 yılında Cengiz Han tarafından Yanjing'e *Darugacı* olarak atandığı bilinmektedir (Endicott-West, 1989, s. 26). Cengiz Han'ın Müslümanlarla olan ilişkisini gösteren diğer bir önemli örnek, Hârezmşâh Alâüddîn Muhammed'e gönderdiği ticaret kervanıdır. Bu kervanın tüm üyelerinin Müslümanlardan oluşması dikkat çekicidir (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 60)²⁸. Müslüman tacirlerin elçi olarak seçilmesi, Cengiz Han'ın bilinçli bir politikasının ürünü olarak değerlendirilebilir (May, 2021, s. 123). Ancak, Hârezmşâh Alâüddîn Muhammed ile bu politik çerçevede kurulmaya çalışılan ilişki, Hârezmşâhların olumsuz tutumu nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum, Hârezmşâhların kendi topraklarını kaybetmelerine ve Moğol işgaliyle karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla, din faktörü iki hükümdar arasındaki ilişkileri olumlu yönde şekillendirmeye yetmemiştir. Bununla birlikte, Moğolların İslâmiyet ile kurduğu yakın ilişkinin temelinde ticaretin önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir. Müslüman tacirlerin Moğollarla olan temasları hem dinî hem de ticarî bağların güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Cengiz Han'ın yalnızca Müslümanlara değil, aynı zamanda Hristiyanlara karşı da saygılı bir tutum sergilediği, Cüveynî (1329/1951, I, s. 18) tarafından ifade edilmektedir. Moğol boylarını tek bir bayrak altında birleştiren Cengiz Han, Kereyit, Nayman, Merkit ve Öngüt boylarının etkisiyle Hristiyanlığın Moğollar arasında görülmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte özellikle Nesturi misyonerlerin faaliyetleri, Hristiyanlığın Moğollar arasında yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 48; Beyânî, 1389/2011, s. 85).

2. Ögedey Dönemi: Babanın Mirası

Cengiz Han'ın izlediği dinî politikaların oğlu Ögedey tarafından da sürdürüldüğü ifade edilebilir. Ögedey, Budist, Hristiyan, Taoist ve Müslüman din adamlarını vergiden muaf tutarak bu politikaları devam ettirmiştir (Atwood, 2004, s. 243). Atalarının inançlarına bağlı kalmasına rağmen (Bausani, 1968, V, s. 540), Ögedey döneminde Uygur asıllı Çinkay'ın etkisiyle Hristiyanlık sarayda önemli bir nüfuz kazanmıştır. Çinkay, saraydaki Hristiyan etkisini korumak adına Müslümanları ve Budistleri yönetimden uzak tutma çabası içinde olmuştur. Bu dönemde ayrıca Ögedey, Suriyeli Hristiyan rahip Simon'u, Rabbanata unvanıyla Azerbaycan'daki Hristiyan topluluklarıyla ilgilenmesi için görevlendirmiştir. Dinine bağlı bir Hristiyan olarak tanımlanan Simon, Tebriz ve Nahçıvan'da kiliseler inşa ederek Hristiyanların rahatça ibadet etmelerini ve yaşamalarını sağlamaya çalışmıştır (Kiragos, 2009, s. 47-48; Beyânî, 1389/2011, s. 87).²⁹

Moğollar, Orta Doğu'daki fetihlerle birlikte Müslümanlar ile daha yoğun ilişkiler kurmuş, benzer bir durum Hristiyanlar, Budistler ve diğer inanç grupları için de geçerli olmuştur. Özellikle Ermenistan, Gürcistan ve Jin İmparatorluğu'nun ele geçirilmesi, Moğol İmparatorluğu'nun dinî çeşitliliğini artırmıştır. Bu etkileşim, Moğolların genel olarak benimsemiş olduğu dinî tarafsızlık politikasını da güçlendirmiştir. Karakorum'da camiler, Budist tapınakları ve kiliselerin bir arada bulunması bu tarafsızlığın somut göstergelerinden biridir. Bu

²⁷ Cafer Hoca'nın Moğollardaki faaliyetleriyle ilgili kaynaklar farklı bilgiler aktarmaktadır. Kaynaklar onu elçi ya da casus olarak Jin İmparatorluğu'na gönderildiği ancak bunun özellikle Cüveynî ve Reşîdüddîn tarafından göz ardı edildiğini aktarmaktadır. bk. (May, 2021, s. 121). Cafer Hoca'nın Moğollar içerisindeki rolünün incelendiği çalışma için bk. (Qiu, 2020, s. 143-159).

²⁸ Otrar'a gönderilen heyet konusundaki farklı görüşler için bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 174; Abû'l-Farac, 1999, II, s. 482). Cengiz'in Hârezmşâhlar'a gönderdiği elçiler ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Nesevî, 1366/1988, s. 37-39).

²⁹ Quentin, Simon'u, tüccar, tefeci, kâhin, sapkın, Katolik ve Ortodoks inançlarının düşmanı olduğu öne sürmektedir. bk. (Quentin, 2006, s. 11).

durum, Moğol bürokrasisinde doğal olarak dinî ve kültürel bir çeşitlilik ortaya çıkarmıştır (May, 2021, s. 182).

Cengiz Han'ın Müslümanlarla kurduğu yakın ilişkiler, oğlu Ögedey döneminde daha ileri bir boyuta taşınmıştır. İslâm kaynaklarında Ögedey, büyük bir Müslüman dostu olarak tanımlanmakta ve bu dönemde İslâmiyet'in yeni bölgelerde yayılmaya başladığına dikkat çekilmektedir (Cûzcânî, 2016, s. 105; Cüveynî, 1329/1951, I, s. 158-159; Benâketî, 1348/1970, s. 387). Ancak, bu olumlu yaklaşımın yanı sıra, Ögedey döneminde Müslümanların çeşitli baskılara maruz kaldığı da bilinmektedir. Özellikle, Ögedey'in kardeşi Çağatay'ın Müslümanlara yönelik açık bir düşmanlık politikası izlediği belirtilmektedir. Ögedey her ne kadar bu düşmanlığın etkisini hafifletmek için çaba göstermişse de³⁰ özellikle helal hayvan kesiminin yasaklanmasına ilişkin bir fermanın bizzat Ögedey tarafından çıkarıldığına dikkat çekmek gerekir³¹. May (2021, s. 184), helal hayvan kesimi yasağını, Ögedey'in Cengiz Yasası'nın göçebe yaşam tarzı dışındaki topluluklar üzerindeki etkisini tam anlamıyla kavrayamamasına bağlamaktadır. May'e göre, bu durum Müslümanlara yönelik bir baskı izlenimi doğurmuş olabilir. Bununla birlikte, Ögedey'in Müslümanlara yönelik olumlu tutumunu ortaya koyan en dikkat çekici kayıt, Cûzcânî'nin eserinde yer almaktadır. Cûzcânî (2016, s. 105), Ögedey'in Çin ve Tibet'te bazı şehirlerde mescitler inşa ettirdiğini ve Moğol kızlarının Müslümanlarla evlenmelerini teşvik ettiğini aktarmaktadır. Bu evliliklerin, Müslümanların Moğol toplumu ile kaynaşmasını sağlarken, Müslüman komutanlar aracılığıyla Moğol ordusunun askerî kapasitesini artırmayı amaçladığı ifade edilmektedir³². İslâm kaynaklarının bu aktarımları, May'in göçebe toplumlarla ilgili değerlendirmesi ve Karakorum'daki farklı dinlere ait ibadet mekânlarının varlığı birlikte değerlendirildiğinde, Ögedey döneminde dinî bir müsamaha ortamının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu müsamaha, yalnızca bir hoşgörü anlayışının ötesinde, bilinçli bir politikanın ürünü olarak değerlendirilmelidir.

3. Göyük Dönemi: Hristiyanların Ayrıcalığı

Annesi Töregene'nin nâibeliği sonrasında Göyük, Moğol tahtına geçmiştir. İslâm kaynakları, Göyük'ün Hristiyan yanlısı tutumu nedeniyle, bu dönemde Müslümanların ciddi baskılar ve eziyetlerle karşılaştığını belirtmektedir. Cûzcânî (2016, s. 130-132), özellikle Çin seferlerinden sonra Göyük'e bağlı putperest toplulukların Müslümanlar üzerinde baskı uygulamaya başladığını aktarmaktadır. Bu grupların, Müslümanların tamamen öldürülmesi veya çoğalmalarını engellemek amacıyla hadım edilmeleri yönünde Göyük'e baskı yaptığı ifade edilmektedir. Cûzcânî'nin anlatısına göre, Göyük, bu baskılardan etkilenmiş ve Müslümanların hadım edilmesi için bir ferman çıkarmıştır. Bu fermanın, Moğol İmparatorluğu'nun tüm topraklarında uygulanması talimatı verilmiştir. Ancak, Cûzcânî'nin aktardığına göre, sarayda yaşanan ilginç bir olay bu kararın uygulanmasını engellemiştir. Fermanı iletmekle görevli olan "tuini/toyin", sarayda bulunan bir köpek tarafından parçalanmıştır. Bu olay, saray çevresinde ilahî bir mesaj olarak yorumlanmış ve Müslümanlar aleyhine alınan kararlardan vazgeçilmiştir. Bununla birlikte, Cûzcânî'nin bu anlatısı diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemektedir, bu da olayın doğruluğuna dair soru işaretleri yaratmaktadır. Cûzcânî, başka bir anlatısında, Hristiyan papazlar ve putperestlerin Göyük'ten, Müslümanların lideriyle bir tartışma yapılmasını talep ettiklerini aktarmaktadır. Bu tartışmada başarısız olması hâlinde idam edileceği belirtilen İmam Nûrüddin Hârezmî, tartışmadan galip çıkmıştır. Bu başarının, Müslümanlar üzerindeki baskı döneminin sona ermesine vesile olduğu ifade edilmektedir. Cûzcânî'nin anlatımları, dönemin dinî gerilimlerine ışık tutmakla birlikte, bu

³⁰ Ögedey Han'ın Müslümanları Çağatay'ın gazabından kurtardığına dair hikâyeler için bk. (Cûzcânî, 2016, s. 106-111; Cüveynî, 1329/1951, I, s. 161-187).

³¹ Bu konudaki ayrıntılar için bk. (Reşîdüddin, 1373/1995, II, s. 686).

³² Moğol kızlarının Müslümanlarla evlendirilmesi politikası için bk. (May, 2021, s. 186).

olayların güvenilirliğinin diğer kaynaklarla desteklenememesi dikkat çekicidir³³.

Göyük döneminden itibaren Moğolların semavî dinlerle ilişkilerinin somut bir boyut kazandığı görülmektedir. Özellikle bu dönemde Hristiyanlıkla olan münasebetler dikkat çekmektedir (Tural, 2021, s. 234). Göyük'ün Hristiyanlığa karşı güçlü bir sempati duyduğu ifade edilmektedir (Bausani, 1968, V, s. 540). Hatta Cüveynî, Göyük'ün atabegi Kadak'ın etkisiyle Hristiyanlığı benimsediğini öne sürmekte, ayrıca Çinkay'ın da Göyük üzerindeki etkisine değinmektedir. Bu dönemde Hristiyanlar ve rahipler sarayda özgür bir şekilde yaşarken, Müslümanların zorluklarla karşılaştığını ifade etmektedir (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 214-215). Süryani tarihçi Abû'l-Farac da Cüveynî'nin bu anlatımlarını teyit etmekte, Göyük'ün hakiki bir Hristiyan olduğunu ve Kadak'ın bu süreçteki etkisini vurgulayarak, Hristiyanların bu dönemde refah içinde bir hayat sürdüğünü belirtmektedir (Abû'l-Farac, 1999, II, s. 547).

Göyük döneminde Hristiyanlara duyulan yakınlık, saray teşrifatında da bazı değişikliklere yol açmıştır. Örneğin, Hristiyanların hükümdar önünde diz çökmesi yerine sadece eğilmelerinin yeterli görülmesi bu dönemdeki ayrıcalıklara işaret etmektedir (Beyânî, 1371/1993, II, s. 381). Ancak Spuler (2011, s. 221) ve May (2021, s. 212), Göyük'ün Hristiyanlığı kabul ettiğine dair iddiaları hatalı bulmaktadır. May ayrıca, Göyük'ün seleflerinden miras aldığı dinî hoşgörüyü sürdürdüğünü ve belirli dinî gruplara öncelik tanıdığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Göyük döneminde genel bir dinî baskının değil, bazı grupların öne çıktığı bir dinî politikanın varlığı öne çıkmaktadır. Haining (1986, s. 26) ise Cengizli hanedanına mensup bazı kişilerin Hristiyanlıkla ilişkilendirildiğine dair tartışmalar bulunduğunu belirtmekle birlikte bu konuda kesin bir yargıya varmaktan kaçınmaktadır.

Papa IV. Innocentius'un, Göyük'ü Hristiyan olmaya ve Hristiyan dünyası ile dostane ilişkiler kurmaya davet etmek³⁴ üzere Fransisken tarikatına mensup Carpini'yi elçi olarak göndermesi, dönemin dinî ilişkilerine dair önemli bir örnektir. Carpini'nin Göyük'ün büyük han seçtiği kurultaya katılarak³⁵ Hristiyanlar için taleplerde bulunması, ancak bu taleplerin kabul görmemesi, Göyük'ün Hristiyanlarla ilişkilerindeki sınırlı yaklaşımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu durum, Göyük'ün Hristiyanlara yönelik olumlu tutumuna rağmen, Hristiyanlıkla olan ilişkilerinin sınırlarını ortaya koymaktadır³⁶.

Göyük döneminde Müslümanlar için Cûzcânî'nin çizdiği karanlık tablo bir kenara bırakıldığında, Müslümanların bürokraside önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Örneğin, Yalavaç kardeşlerin yetkinlikleri nedeniyle mi yoksa başka sebeplerle mi tercih edildikleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Göyük'ün bu kardeşlerin dinî inançlarına önem atfetmediği açıktır (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 212). Bu durum yalnızca Göyük dönemiyle sınırlı kalmamış, annesi Töregene'nin naibeliği sırasında da benzer bir eğilim gözlemlenmiştir. Töregene'nin yönetiminde Müslüman Abdurrahman ve Şerefüddin Hârezmî, özellikle vergi işleriyle ilgili bürokratik görevlerde aktif olarak yer almıştır. Töregene'nin Müslüman olan Fatıma ile çalışması,

³³ İmam Nürüddin Hârezmî'nin Hristiyanlar, papazlar ve putperestlerle olan tartışmasının ayrıntıları için bk. (Cûzcânî, 2016, s. 133-135).

³⁴ Carpini Moğollarla karşılaştığında niçin geldiğini şöyle ifade etmektedir: “Biz Hristiyanların efendisi ve pederi olan Papa'nın elçileriyiz. O, bizi Moğol hükümdar ve kumandanlarına gönderdi, çünkü Hristiyanların Moğolların dostu olmasına ve barış içinde yaşamalarını arzu etmektedir. Bundan başka onun en büyük arzusu (Moğolların) Tanrı tarafından göklere iyi yazılarla yazılmasıdır. Papa bu yüzden kendi mektubunda da belirttiği gibi, bizim aracılığımızla (Moğolları) Hazreti İsa'nın dinine girerek Hristiyan olmaya davet etmektedir, zira başka hiçbir surette mutlu olmaları mümkün değildir”. bk. (Carpini, 2018, s. 131; Johannes, 2022, s. 103-104).

³⁵ Kaynaklar kurultaya katılan elçiler için Frenk tabirini kullanmaktadır. bk. (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 205; Reşidüddin, 1373/1995, II, s. 805). Carpini'nin Göyük'ün tahta çıkış süreciyle ilgili gözlemlerine dair bk. (Carpini, 2018, s. 141-148; Johannes, 2022, 116-121).

³⁶ Carpini, Göyük Han'ın batıdaki bütün ülkelere saldırma istediği aktarır. bk. (Carpini, 2018, s. 153). Kim'e göre Göyük'ün Batı dünyasına saldıracağını Carpini de sezmiştir. Ayrıca planın önceden Carpini'ye açıklanmasından korktuğunun da altını çizmektedir. bk. (Kim, 2005, s. 30).

Müslümanlara karşı olumlu bir tutum geliştirdiği şeklinde yorumlanabilir (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 199; May, 2015, s. 91-92; Söyüt, 2021, s. 219). Ancak, Töregene'nin 1240 yılında Taoist bir tapınak yapılmasına dair kendi imzasıyla yayımladığı ferman, onun İslâm inancına ihtiyatlı bir yaklaşım sergilediğini de göstermektedir³⁷. Bu durum, Töregene'nin farklı dinî gruplara yönelik pragmatik bir politika izlediğine işaret etmektedir.

4. Mönge Dönemi: Karakorum'da Misyonerlerin Faaliyetleri

Göyük dönemindeki Hristiyanlara yönelik ayrıcalıklı politikanın ardından, Toluyoğullarından Mönge'nin, selefleri gibi dinî hoşgörüye dayalı bir yönetim anlayışı benimsediği görülmektedir. Mönge döneminde Karakorum'da on iki putperest tapınağı, iki cami ve bir kilisenin bulunması, bu hoşgörülü yaklaşımın somut bir göstergesidir (Ruysbroeckli, 2010, s. 231). Mönge ayrıca dedesi Cengiz Han'ın izinden giderek Müslüman, Hristiyan ve putperest din adamlarını vergiden muaf tutmuş, ancak bu muafiyet Yahudileri kapsamamıştır (Cüveynî, 1329/1951, III, s. 77). May (2021, s. 232-233), bu vergi muafiyetinin din adamlarının Mönge'ye dua etmeleri karşılığında sağlandığını belirtirken, Yahudilerin bu ayrıcalıktan yararlanamamasını, onların siyasi açıdan yeterince güçlü olmamasına bağlamaktadır. Atwood (2004, s. 255) ise bu durumu, Yahudiliğin Moğolların dinî anlayışıyla zayıf bir bağ kurmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Öte yandan Mönge'nin dinî konulara karşı ilgisiz olduğu da öne sürülmektedir (Bausani, 1968, V, s. 540).

Mönge'nin dinî hoşgörüsü bağlamında, Cûzcânî (2016, s. 140-141)'nin aktardığı bir anekdot dikkat çekmektedir. Cûzcânî, Mönge'nin tahta çıkışı sırasında kelime-i şahadet getirerek İslâm'ı kabul ettiğini iddia etmektedir. Ancak bu iddia, dönemin diğer kaynakları tarafından doğrulanmamış ve tarihî olarak teyit edilememiştir. Eğer böyle bir olay gerçekleşmiş olsaydı, bu durumun diğer çağdaş kroniklerde de yer alması beklenirdi. Cüveynî, bu konuda daha temkinli bir yaklaşım sergilemekte ve Mönge'nin Müslümanlara karşı duyarlılığına vurgu yapmaktadır. Örneğin, 5 Aralık 1252'de Ramazan Bayramı sırasında Karakorum'da gerçekleşen bir olayda, Mönge'nin Kadı Mahmûd Hokendi'nin hutbesini dinlediği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, Mönge'nin zaman zaman benzer hutbeleri dinlediği ve Müslüman halka ihsanlarda bulunduğu da ifade edilmektedir (Cüveynî, 1329/1951, III, s. 79-80). Mönge'nin Müslümanlara yönelik müsamahasının bir başka göstergesi, sarayında Emîr 'Îmâdü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk gibi Müslüman *bitikçilere* yer vermesidir (Cüveynî, 1329/1951, III, s. 87). Ayrıca, Spuler (2011, s. 262) Mönge'nin Buhara'da bir caminin inşasına yardımcı bulunduğunu aktarmaktadır. Bu tür olaylar, Mönge'nin İslâm'a olan yaklaşımını ve Müslümanlara karşı izlediği hoşgörülü politikayı anlamak açısından önemlidir.

Mönge döneminin dinî atmosferini anlamak açısından Karakorum'da yürütülen misyonerlik faaliyetleri dikkate değerdir³⁸. Umberto Eco (2014, s. 21), Orta Çağ'daki seyyahların yolculuklarını bilgi arayışına bağlamakta, ancak Moğol dönemiyle birlikte bu seyahatlerin dinî bir boyut kazandığını ifade etmektedir. Karakorum'da putperestler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında gerçekleşen dinî münazaralar, dönemin dinî çeşitliliğini yansıtmaktadır. Bu münazaralardan birine Hristiyanları temsilen katılan Rubruk, Mönge'nin naibinin kendilerine gelerek dinlerin öğretilerinin karşılaştırılacağı bir tartışma yapılacağını bildirdiğini aktarmaktadır (Rubruk, 2010, s. 239). Ancak Rubruk dışında diğer katılımcıların isimleri kaynaklarda belirtilmemiştir³⁹. Münazaranın sonunda Mönge'nin, Tanrı'ya ulaşmanın birden fazla yolu olduğunu ifade ederek tartışmayı sonlandırdığı aktarılmaktadır (Ruysbroeckli, 2010, s. 246). Mönge'nin bu

³⁷ Bu konudaki ayrıntılar için bk. (de Rachewiltz, 1981, s. 38-63).

³⁸ Moğolların özellikle Katolik misyonerlerle olan ilişkilerinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği çalışma için bk. (Ay, 2017, s. 39-59).

³⁹ Bu münazaranın ayrıntıları için bk. (Ruysbroeckli, 2010, s. 241-245).

yaklaşımı, Rubruk açısından şaşırtıcı olmuştur. Rubruk, verilen bilgiler doğrultusunda Möngke'nin Hristiyanlığı benimseyeceğini düşünmüştür. Bu beklentisinin oluşmasında, Karakorum'da bir kilisenin bulunması ve Möngke'nin kutsanmış ekmek yemesi gibi Hristiyanlıkla ilişkilendirilebilecek bazı adetleri benimsemesinin etkili olduğu söylenebilir (Ruysbroeckli, 2010, s. 219, 222; Spuler, 2011, s. 223-224). Bu dinî atmosfer, Möngke'nin kardeşi Hülegü'yü İran coğrafyasına göndermesinden sonraki süreçte daha belirgin hale gelmiştir. Hristiyanların, Müslümanların sözde baskısından kurtarılması söylemiyle hareket edilen bu dönemde, Moğol sarayında Hristiyanların etkinliğinin arttığı gözlemlenmiştir (Bira, 2003, s. 113).

Möngke'nin dinî tutumu konusunda farklı görüşler ve iddialar da bulunmaktadır. Bu bağlamda, Hayton'un aktardıkları dikkat çekicidir. Hayton'a göre, Möngke, Ermeni Kralı I. Hetum'un isteği üzerine vaftiz olmuş ve Hristiyanlığı kabul etmiştir⁴⁰. Stepannos Orbelean (2015, s. 210) ise Möngke'nin Hristiyan olduğunu, sarayında bir kilise ve rahiplerin bulunduğunu ve bunun sonucunda Moğol ülkesinin genelinde Hristiyanlığın yaygınlaştığını ifade etmektedir. Ancak bu iddiaların tarihî gerçeklerle bağdaşmadığı görülmektedir. Rubruk'un verdiği bilgiler, Möngke'nin Hristiyan olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Rubruk, Möngke'nin Hristiyan olduğu yönündeki iddiaların geçersiz olduğunu kanıtlayan bir ifade ile Dominik rahiplerinin veya kendisinin aynı görevle tekrar Moğol sarayına gönderilmesinin anlamsız olacağını dile getirmiştir (Ruysbroeckli, 2010, s. 286). Ayrıca Rubruk, Möngke'nin genellikle şamanların öngörülerini doğrultusunda hareket ettiğini ve onların tavsiyelerine önem verdiğini belirtmiştir. Bu durum, Möngke'nin atalarının dinî geleneklerini sürdürdüğüne işaret etmektedir⁴¹. Möngke'nin diğer dinlerle olan ilişkisi, Şamanizm'in çok yönlü ve kapsayıcı doğası çerçevesinde değerlendirilebilir. Möngke'nin dinî politikası, aynı zamanda pragmatik bir yaklaşımı da yansıtmaktadır. Cengiz Han döneminde olduğu gibi, Çin'in desteğini kazanmak amacıyla keşişlerle yakın ilişkiler kurmuş ve bu doğrultuda Taoist keşiş Li Chih-ch'ang'ı en yakın danışmanları arasına almıştır (Jagchid, 1979, s. 17). Bu durum, Möngke'nin dinî tutumunun, politik hedeflerini desteklemek üzere şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç

Görüldüğü gibi Moğollar, şamanist geleneğin yanı sıra birçok dine ilgi duymuştur. Moğol hanlarının dinî müsamahası, geniş bir coğrafi alana yayılan ve birçok farklı kültürü bünyesinde barındıran Moğol İmparatorluğu'nun çeşitliliğini yansıtmaktadır. Müsamaha, hanların dinî meselelere yaklaşımlarında belirgin bir özellik olarak ön plana çıkmaktadır. Cengiz Han, özgür dinî uygulamayı desteklemiş ve devlet işleriyle dinî otoriteleri genellikle birbirinden ayırmıştır. Oğulları da bu geleneği sürdürmüş, hatta bazıları Hristiyanlığa ve İslâm'a kendilerini daha yakın görmüştür. Hükümdarlık dönemleri boyunca, Moğol hanları genellikle dinler arasında karşılıklı saygının örneklerini sergilemişler ve bu tutumları, farklı dinî gruplar arasında barış ve ticaretin gelişmesine olanak tanımıştır. Ancak, hanların dinî yaklaşımları bir yandan stratejik ve siyasî ittifakların bir parçası olarak işlev görmüş, diğer yandan da bireysel inançlarını ve manevi arayışlarını ifade etmelerinin bir yolu olmuştur. Dolayısıyla, Moğol hanlarının dinî tutumları, onların yönettikleri geniş imparatorluk içinde uzun süreli bir istikrar ve müsamaha ortamının oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Moğol hanlarının dinî müsamahasını değerlendirilirken, onların imparatorluğun siyasî ve sosyal

⁴⁰ Özetle Hayton, Möngke'nin I. Hetum'un kendisini ziyaretinden son derece memnun olduğunu ve onu onurlandırarak herhangi bir isteğinin olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Hetum, başta kendisinin ve halkının Hristiyanlığa geçmesinin yanından benzer yedi istekte bulunmuştur. Hayton'a göre Möngke bu istekleri kabul etmiştir. Bu konudaki ayrıntılar için bk. (Hayton, 2015, s. 99-104). Yine bu ziyaretten Kiragos'ta bahsetmiş olsa da oldukça kısa geçerek ayrıntı vermemiştir. bk. (Kiragos, 2009, s. 70).

⁴¹ Möngke'nin şamanlarla olan ilişkisine dair bk. (Ruysbroeckli, 2010, s. 250-255).

yapısını sağlamlaştırmak için dinî müsamahayı bir araç olarak kullandıklarını vurgulamak önemlidir. Genel olarak, hanların bu dinî açıklığını yalnızca stratejik bir manevra olarak görmek eksik bir analiz olur; zira bu yaklaşım aynı zamanda onların kozmopolit dünya görüşünü ve farklı kültürler arasındaki etkileşime verdikleri değeri de yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Moğol hanlarının dinî tutumları, onların imparatorlukları içindeki çeşitli halklar ve kültürler arasındaki uyumu kolaylaştırmış ve imparatorluklarının genişlemesi ve yönetimi sırasında kültürel çeşitliliği bir güç kaynağı olarak kullanmalarını sağlamıştır. Bu tutum, aynı zamanda Moğol İmparatorluğu'nun dinî ve kültürel mirasının zenginliğinin bir göstergesi olarak da önem taşımaktadır.

Kaynakça

- [1] Akkuş, Mustafa (2020), Moğollarda Din ve Siyaset İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları, Çizgi Yayınları, İstanbul.
- [2] Aknerli Grigor (2007), Okçu Milleti Tarihi, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- [3] Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî (1329 hş.), Târih-i Cihânguşâ, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni), İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahran.
- [4] Alinge, Curt (1967), Moğol Kanunları, (Çev. Coşkun Üçok), Sevinç Matbaası, Ankara.
- [5] Allsen, Thomas Theodore (1997), Commodity and Exchange in the Mongol empire A cultural history of Islamic textiles, Cambridge University Press, United Kingdom.
- [6] Atwood, Christopher Pratt (2004), “Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century”, The International History Review, Vol. 26, No. 2, June. (237-256)
- [7] Ay, Resul (2017), Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar), Ramazan Acun-Serhat Küçük (Ed.), Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı içinde (37-59), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- [8] Barthold, Wilhelm (2006), Türk-Moğol Ulusları Tarihi, (Çev. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [9] Bausani, Alessandro (1968), “Religion Under the Mongols”, John A. Boyle (Ed.). Cambridge History of Iran içinde (538-549), Vol. 5, Cambridge University Press, New York.
- [10] Beyânî, Şîrîn (1371 hş.), Dîn ve Devlet der Îrân ‘Ahd-i Mogûl, C. 2, Tahran.
- [11] Beyânî, Şîrîn (1389 hş.), Mogûlân ve Hükûmet-i İlhanî der Îrân. Tahran.
- [12] Bira, Sh. (2003), “Mongolian Tenggerism and Modern Globalism: A Retrospective Outlook on Globalisation”, Inner Asia, Vol. 5, No. 2, (107-115)
- [13] Cahen, Claude (1969), The Mongols and the Near East, Robert Lee Wolf, Harry W. Hazard (Ed.), A History of the Crusades içinde (715-732), The University of Wisconsin Press, London.
- [14] Cengiz Han ve Mirasçuları Büyük Moğol İmparatorluğu (2006), İstanbul.
- [15] Ch’ang Ch’un (2019), Cengiz Han’ın ölümsüzlük Arayışı Taoist Simyası Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224), (Çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik, İstanbul.
- [16] Chan, Hok-Lam (1967), “Liu Ping-chung (1216-74): A Buddhist-Taoist Statesman at the Court of Khubilai Khan”, T’oung Pao, Vol. 53, No. 1-3, (98-146)
- [17] Cleaves, Francis Woodman (1955), “The Historicity of The Baljuna Covenant”, Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 18, No. 3-4, December. (357-421)
- [18] Dashdondog, Bayarsaikhan (2011), The Mongols and the Armenians (1220-1335), Brill, Leiden-Boston.

- [19]De Monte Crucis Ricoldus (2018), Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik, İstanbul.
- [20]de Rachewiltz, Igor (1966), “Personnel and Personalities in North China in the Early Mongol Period”, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 9, No. 1-2, November. (88-144)
- [21]de Rachewiltz, Igor (1981), “Some Remarks On Töregene’s Edict of 1240”, Papers on Far Eastern History (PFEH). (38-63)
- [22]Earthy, Emily Dora (1955), “The Religion of Genghis Khan (A.D. 1162-1227)”, Numen, Vol. 2, No. 3, Eylül. (228-232)
- [23]Eco, Umberto (2014), “Ortaçağ Giriş”, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Umberto Eco (Ed.), Ortaçağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar içinde (11-41), Alfa Yayınları, İstanbul.
- [24]El- Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi İbn Bibi (2014), el-Evâmîrü’l-Alâ’iyye fi’l-umûri’l-Alâ’iyye Selçuknâme (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [25]Elvan Çelebi (2017), Nâme-i Kudsi Menâkıbu’l-Kudsiyye (Kutsal Kitap Kutsal Menkabeler), Mertol Tulum (Ed.), Çizgi Yayınları, İstanbul.
- [26]Endicott-West, Elizabeth (1989), Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty, Harvard University Press, London:.
- [27]Erdoğan, Coşkun (2019), “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, Mavi Atlas, C. 7/1, Mayıs. (255-273)
- [28]Gregory Abû’l-Farac (1999), Abû’l-Farac Tarihi, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [29]Grousset, René (2017), Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [30]Haining, Thomas (1986), “The Mongols and Religion”, Asian Affairs, Vol. 7, No. 1, (19-32)
- [31]Hartog, Leo De (2003), Cengiz Han, Dünyanın Fatih, (Çev. Serkan Uzun), Dost Yayınları, Ankara.
- [32]İnan, Abdülkadir (2017), Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [33]Jackson, Peter (2022), Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya, (Çev. Ali Fahri Doğan), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [34]Jagchid, Sechin (1979), “The Mongol Khans and Chinese Buddhism and Taoism”, Journal of the International Association of Buddhist Studies, Vol. 2, No. 1, (7-28)
- [35]Kafesoğlu, İbrahim (2014), Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [36]Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia) (2014), (Trans. Dmitri Gamq’relidze), Roin Metreveli-Stephen Jones (Ed.), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi.
- [37]Kaya, Çetin (2021), “Cengiz Han’ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 22, (189-199)

- [38]Kaya, Çetin (2022), “Moğol Tarihinde Temüğe Otçigin’e Dair Notlar”, HÜTAD, S. 37, (299-312)
- [39]Khazanov, Anatoly Mihayloviç (1993), “Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building”, Comparative Studies in Society and History, Vol. 35, No. 3, (461-479)
- [40]Khazanov, Anatoly Mihayloviç (1994), “The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes”, Michael Gervers-Wayne Schlepp (Ed.), Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic içinde (11-33), Toronto.
- [41]Kim, Hodong (2005), “A Reappraisal of Güyüing Khan”, R. Amitai, M. Biran (Ed.), Mongols, Turks, and Others Eurasian Nomads and The Sedentary World içinde (309-338), Brill, Leiden-Boston.
- [42]Korykoslu Hayton (2015), Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı, (Çev. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [43]Kushenova, Ganizhamal (2007), “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lü Ch’u-Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, Bilig, S. 42, (231-242)
- [44]May, Timothy (2021), Moğol İmparatorluğu, (Çev. Evrim Uysal), Kronik, İstanbul.
- [45]Meng-Ta Pei Lu (2012), Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları, (Çev. Ankhbayar Danuu), Mustafa Uyar (Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [46]Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcâmî (2016), Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar), (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [47]Moğolların Gizli Tarihi (2016), (Çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [48]Morgan, David (2007), The Mongols, Blackwell Publishers, USA.
- [49]Morgan, David (2010), “The ‘Great Yāsā of Chingiz Khān’ and Mongol Law in the Īlkhanāte”, G. R. Hawting (Ed.), Muslims, Mongols and Crusaders içinde (198-211), London-New York, Routledge Curzon.
- [50]Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând (1380 hş.), Târîh-i Ravzatu’s-safâ, (Tsh. Cemşid Kiyânfer), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran. 1380.
- [51]Müverrih Kiragos (2009), Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar, (Çev. Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara.
- [52]Ocak, Ahmet Yaşar (1981), “Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü”, Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies), C. 2, S. 2, (31-42)
- [53]Ögel, Bahaeddin (2015), Büyük Hun İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [54]Ötemiş Hacı (2018), Çengiz-Nâme, (Haz. İlyas Kemaloğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [55]Özgüdenli, Osman Gazi (2018), “İlhanlılar’da Hükümranlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, MUTAD, C. 5, S. 1, (73-91)
- [56]Plano Carpini (2018), Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk (1245-1247), (Çev. Ergin Ayan), Kronik, İstanbul.

- [57]Plano Carpinili Johannes (2022), Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi, Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri (1245-1247), (Çev. Altay Tayfun Özcan), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [58]Poppe, Nicholas (1956), “On Some Geographic Names in the Jami‘ al-Tawārīx”, HJAS, Vol. 19, No. 1-2, (33-41)
- [59]Qiu, Yihao (2020), “Ja‘far Khwāja Sayyid, Merchant, Spy, and Military Commander of Chinggis Khan”, Michal Biran vd. (Ed.), Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, Intellectuals içinde (143-159), University of California Press, California.
- [60]Ratchnevsky, Paul (1992), Genghis Khan His Life and Legacy, (Trans. Thomas Nivison Haining), Thomas Nivison Haining (Ed.), Blackwell, USA.
- [61]Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî (1373), Câmi‘u’t-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, (Tsh. Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî), Neşr-i Elbruz, Tahran.
- [62]Roux, Jean-Paul (2001), Moğol İmparatorluğu Tarihi (Çev. A. Kazancıgil - A. Bereket), Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- [63]Roux, Jean-Paul (2011), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- [64]Ruysbroeckli Willem (2010), Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253–1255, (Çev. Zülal Kılıç), P. Jackson, D. Morgan (Ed.), Kitap Yayınları, İstanbul.
- [65]Safâ, Zebîhullâh (1369 hş.), Târîh-i Edebiyyât der İrân, C. 3/1, İntişârât-ı Firdovs, Tahran.
- [66]Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el Benâketî (1348 hş.), Târîh-i Benâketî, (Tsh. Ca‘fer Şi‘âr), Tahran
- [67]Simon De Saint Quentin (2006), Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), DAKTAV, Antalya.
- [68]Söyüt, Yaşar (2021) “Moğol İmparatorluğu’nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun”, Journal of Universal History Studies, C. 4, S. 2, (212-228)
- [69]Spuler, Berthold (2011), İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [70]Stepannos Orbelean (2015), History of the State of Sisakan, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch.
- [71]Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî (1366 hş.), Sîretu’s-Sultân Celâleddîn Mengübirtî, (Çev. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa‘dî, Tahran.
- [72]Tural, Murat (2021), Asya’ya Yolculuklar Hristiyan Dünyası ve Moğollar Dinî İdealler ve Politik Kaygılar, Timaş Yayınları, İstanbul.
- [73]Turan, Osman (2013), Türk Cihân Hâkimiyeti Mufkûresi Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [74]Uyar, Mustafa (2015), “Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ed.), Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar içinde (211-233), Hel Yayınları, Ankara.

- [75] Uyar, Mustafa (2021), “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm’a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri”, *Belleten*, C. 76, S. 275, (7-30)
- [76] Uyar, Mustafa (2021), “Moğol Hanlarının Müslümanlaşması”, Cem Korkut- Mürsel Doğrul (Ed.), *Cengiz Han ve Mirası içinde* (133-148), TDV Yayınları, Ankara.
- [77] Vernadsky, George (1944), “Cengiz Han Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, S. 1, (107-132)
- [78] Vladimirtsov, Boris Yakovlevich (1995), *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [79] Yao, Tao-Chung (1986), “Ch’iu Ch’u-chi and Chinggis Khan”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 46, No. 1, (201-219)